

ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ ЮВІЛЯРА

УДК 001:94(477)(092)

Сергій Копилов, Валерій Степанков
(Кам'янець-Подільський)

ПОДВИЖНИК (до 110-річчя від дня народження професора Леоніда Антоновича Коваленка)

У статті розкриваються основні віхи життя та творчий шлях відомого українського історика Л.А. Коваленка, розглядаються його педагогічна діяльність у Кам'янець-Подільському педагогічному інституті, наукові досягнення. Докладно проаналізовано монографії, підручники та статті ювіляра.

Ключові слова: Коваленко Леонід Антонович, історик, історіографія, цькування, педагог, професор, кафедра, інститут.

Установи, особливо освітні (на відміну від інших, убитих формально-холодним бюрократизмом, як правило, «живі»), як і люди, мають свою долю: щасливу, буденно-невиразну, драматично-гірку чи навіть трагічну. Трапляється й так, коли їх, сповнених внутрішньої духовної величі, свідомо й цинічно вбивали тільки за те, що вони ставали для обездоленого народу світочами відродження духовності, пробудження історичної пам'яті й свідомості, формування національної самоповаги й самоідентичності, вогнищами освіти й культури, будителями від віковичної сплячки духу, внутрішнього рабства й темряви мовчазної покори, провісниками людської гідності та свободи. Така лиха доля спіткала перший в Україні, власне український Кам'янець-Подільський державний університет, народжений у жовтні 1918 р. – у вихорі революційних змагань українців за незалежність. Вирок йому винесла більшовицька (комуністична) влада, утверджена російськими багнетами. 3-го вересня 1920 р. нарком освіти маріонеткового радянського уряду В. Затонський розіслав в освітні установи країни телеграму, в якій підкреслювалося: «Слід звернути увагу на Кам'янець-Подільський державний український університет. Кам'янецькі комуністи перебувають у полоні петлюрівської інтелігенції. Реальних сил для підтримки на висоті університету в Кам'янці немає (? – Авт.). Контингент слухачів нікчемний. Непрацюючі дівичі і попівичі (? – Авт.). В самому університеті продовжують засідати божевільні старики і наукові світила на зразок гетьманівського, а згодом петлюрівського скарбника Лебідь-Юрчика, який викладав там

фінансове право (? – Авт.). Професори добре влаштовані за рахунок університету і позирають на Захід. Всіх їх слід розігнати. У тому вигляді, як він існує тепер, університет компроментує радвладу»¹.

І розправа не загаялася! В лютому наступного року університет було знищено. Його реорганізували у два самостійних інститути: народної освіти і сільськогосподарський. Правонаступником університету став Інститут народної освіти², якому вже в статусі педагогічного інституту 1968 р. урядом присвоюється ім'я В.П. Затонського. І покоління викладачів, котрі викладали у ньому, і студентів, які навчалися тут, і гадки не мали про славні витоки свого вишу, а хто і знав – помовчував, боячись наразитися на обвинувачення в поширенні ідеології українського «буржуазного націоналізму». Так і функціонував, а радше скнів у районному центрі, міцно «закріпившись» на нижніх щаблях рейтингу ВНЗ республіки. Однак, як і в долях людей трапляються чудодійні метаморфози, що докорінно змінюють на краще їхнє життя, так і в долях вишів бувають випадки їх «воскресіння». І, як правило, у другому випадку воно відбувалося виключно внаслідок подвижницьких зусиль відданих йому осіб.

На щастя таке диво, породжене діяльністю професора Леоніда Антоновича Коваленка, сталося і в Кам'янець-Подільському педінституті. Він розпочав викладати у ньому восени 1961 р. Усі, хто мав щастя слухати його лекції, не кажучи уже про тих, кому випала нагода працювати з ним, завжди підкреслювали (а хто ще продовжує торувати свій земний шлях підкреслює і нині) його провідну роль у формуванні історичного факультету. Це абсолютна правда! Але й донині ніхто належним чином не поцінував значимості цієї видатної особистості для майбутніх (уже після смерті вченого) трансформацій вишу. Не тому, що проігнорували чи свідомо замовчали. Просто не помітили зв'язку між ним і змінами, що почали відбуватися з кінця ХХ ст. А він був не опосередкований, а безпосередній, генетичний. Справа у тому, що, зваливши на свої плечі важку і відповідальну ношу офіційного промотора формування кадрового потенціалу викладацького складу факультету, Леонід Антонович, за активної підтримки декана доцента Анатолія Олексійовича Копилова й завкафедри історії СРСР професора Іона Ізраїльовича Винокура, зумів витворити ядро (переважно з випускників), яке з часом і спромоглося домогтися відновлення історичної справедливості, а саме: статусу національного університету.

Згадуючи його образ, у нашій уяві постає літня, середнього зросту сивочола повнотіла людина з дещо круглявим обличчям, що випромінювало щирість, доброту і спокій. Вражав погляд світло-сірих (з ледь помітним синім відтінком) глибоко посаджених очей: легкий, ясний, прямий і, як у дітей, допитливий (з цікавинкою). Надовго його не затримував, але й поспішно не відводив, а під час спілкування намагався не бентежити співрозмовника пильним поглядом у вічі, а тому спрямовував його на нижню частину обличчя або дещо в бік від нього. Розмовляв надзвичайно спокійно, неголосно, неквапливо, зважуючи кожне сло-

во, по-суті питання. Не вдавався до багатослів'я, явно уникаючи довгих діалогів і монологів. Спілкувався виключно українською мовою, справді солов'їною, джерельної чистоти, багато увінчаною переливом приповідок, прислів'їв, метафор. Украй рідко згадував своє минуле життя, тому мало що знали про нього. Ніколи не був зузався участю у подіях Другої світової війни. Викликав також подив у багатьох осіб той факт, що залишався безпартійним.

Дивували усіх скромність і надзвичайно висока інтелігентність (аристократизм духу): ніколи не підвищував голосу, не дався, ніхто ніколи не чув від нього матірнього слова, хоча у чоловічому товаристві ніхто б і не здивувався, знаючи його фронтове минуле. Єдиним «лайливим» словом у лексиконі «діда Леоніда» (так з повагою і любов'ю називали вченого між собою колеги, співробітники і студенти) було «філька», що охоплювало надзвичайно широкий діапазон відтінків сутності поняття: від нейтрально-поблажливого до саркастично-зневажливого. Сердився рідко, а, висловлюючи невдоволення, промовляв кілька фраз, після яких або замовкав, відмовляючись від продовження розмови, або виходив. Воднораз у разі необхідності не боявся наполягти на своєму, наводячи «залізни» аргументи на користь власної позиції, що змушували опонента «капітулювати». «Божий дар» стратегічного мислення, винятково високий професіоналізм й енциклопедизм знань, помножені на благородні людські якості стали фундаментом формування безумовного авторитету не тільки у факультетському колективі, але й вишівському. І, мабуть ніхто й не здогадувався, який тернистий шлях довелося йому подолати до переїзду в Кам'янець-Подільський.

Він народився 12 березня 1907 р. у с. Ступична Черкаської області у сім'ї вчителя початкової школи. З семи років залишився без батька, а згодом – і без матері. Деякий час проживав у сім'ї родича (селянина-бідняка) у с. Щербашинці Київської області. І вже у підлітковому віці почав заробляти на шмат хліба – працював різноробом. 1925 р. вступив до лав ВЛКСМ, членом якої залишався до 1939 р. З наступного року почав працювати у різних установах: бібліотекарем у Медзіні, завідуючим райсільбудом у Володарці, а з початку 1930 р. – співробітником газети «Радянська нива» (м. Біла Церква). Одночасно наполегливо і старанно вчився. «Навчання набирало виразно гуманітарного ухилу, – згадував Леонід Антонович у своїй автобіографії. – На 1930 р. я вже мав фактично гуманітарну середню освіту й після певних перевірок був прийнятий на випускний курс робітфаку, де вже фактично і юридично завершив середню освіту»³. 1931 р. вступив на історичний факультет Київського державного університету. Матеріальні нестатки спонукали його з 1935 р. викладати історію на різних курсах, у школах і технікумах Києва. Наступного року успішно захистив дипломну роботу з всесвітньої історії на тему: «Класи і партії в Англійській революції XVII ст.». Одержав диплом фахівця з історичних дисциплін з правом викладати їх у старших класах, виконувати обов'язки асистента у ВНЗ та молодшого наукового працівника в науково-дослідних інститутах⁴. Обравши шлях науки, 1939 р. Леонід Антонович вступив до аспірантури Київського університету, навчання в якій призупинила війна.

З червня 1941 по березень 1944 р. воював у діючій армії на Південному і III-ому Українському фронтах. Дослужився до командира мінометного взводу в званні лейтенанта. Після важкого поранення у праву руку майже півроку лікувався у військовому шпиталі, а в серпні 1944 р., як інваліда 2-ї групи, демобілізували з армії. Як справжній фронтовик, котрому доводилося не один раз зазирати у вічі смерті, надзвичайно скромно оцінював свою роль у воєнних подіях: «У роки війни нічого видатного не зробив, а воював, як усі»⁵. Поновившись восени 1944 р. на навчання в аспірантурі, під керівництвом видатного вченого М. Петровського (доробок якого належним чином непоцінований і нині) почав працювати над кандидатською дисертацією «Україна в кінці XVIII ст. і Французька буржуазна революція», яку успішно захистив влітку 1945 р. У цей час уже працював старшим науковим співробітником Інституту історії АН УРСР⁶.

Як це інколи трапляється у житті, безжальний удар сліпої долі трапився саме тоді, коли молодий дослідник менше всього того очікував – на самому початку злету наукової творчості. У 6-му номері часопису «Вітчизна» 1946 р. з'явилася його стаття «Поет, новатор і патріот», присвячена висвітленню ролі І. Котляревського в українському національному відродженні. Автор змалював його видатним діячем національного масштабу, палким патріотом України, котрий наважився написати «Енеїду» рідною мовою. Проте вона побачила світ у вкрай лихі часи, коли комуністичний тоталітаризм перейшов у наступ на «ідеологічному фронті», обрушивши репресії проти ліберально налаштованої інтелігенції. З'явилися постанови ЦК ВКП(б) «Про журнали «Звезда» й «Ленинград», «Про кінофільм «Большая жизнь» та ін. Традиційно українська партійна номенклатура, намагаючись засвідчити Москві свою вірність й непримиренність у боротьбі з «лютим ворогом» – «українським націоналізмом», розгорнула репресивну кампанію у ще більших масштабах, ніж у Росії. Поява кількох постанов ЦК КП(б)У (серед них «Про журнал «Вітчизну») стала ідеологічним підґрунтям для розправ над українськими патріотами. До списку оголошених «ворогів» (Ю. Яновський, М. Рильський, О. Дорошевич, М. Ткаченко й ін.) потрапив і Леонід Антонович.

У пресі піднялася хвиля пошуку й шельмування «ворогів», посилалися доноси. Не випадково ВАК Міністерства вищої освіти СРСР на 25 місяців затримала видачу його диплома кандидата історичних наук. Шквал критики, неприязне ставлення керівництва установи, відчуженість більшості колег морально надомили молодого вченого. Він, фронтовик, котрий пролив кров, захищаючи Вітчизну, змушений тепер був (аби врятуватися, уникнути потенційної загрози тюремного ув'язнення) каятися у «гріхах» супроти суспільства й влади, яких не вчиняв. Неодноразово у публічних виступах, включаючи збори колективу АН УРСР, засвідчував «справедливість» гострої критики його творчості з боку керівництва компартії України⁷. Мало цього, до активного політично-психологічного тиску на Леоніда Антоновича вдалися співробітники органів державної безпеки, котрі змушували його вдавати-

ся до самовідречень, славослів'я на адресу режиму та доносів. Цей жаклиивий коток на певний час майже розчавив його морально і психологічно, але, на щастя, не випалив доценту душі, хоча вона дуже обгоріла. Збереглося ядро (людяність, доброта, щирість, любов до науки й України), що з роками відродило її. Пережитий шок у боротьбі за збереження життя не перетворив його у маріонетку й прислужника режиму (у 60-70-х рр. у делікатній формі відхиляв неодноразові пропозиції місцевого партійного керівництва вступити до лав КПРС), але назавжди у глибинах свідомості посіяв страх, що проявлявся у надмірній обережності у висловлюваннях і діях. На закиди колег щодо зайвості перестраховки (мовляв тепер не сталінські часи) або промовчував, або промовляв без коментарів наступну фразу: «Ви не куштували жареного їжака». Саме тому, щоб уникнути зайвих питань і не спокушати долі, у подальшому в жодному зі списків своїх наукових праць ніколи не поміщав назви праці, через яку так багато вистраждав.

Не витримавши цькувань, у вересні 1947 р. залишив Київ і подався на роботу до Житомирського педінституту, де спочатку обійняв посаду доцента, а згодом – завкафедри загальної історії. Викладав курс нової історії зарубіжних країн. У лютому 1950 р. одержав атестат доцента. Наступного року паралельно з викладацькою роботою почав працювати на посаді старшого наукового співробітника нещодавно відкритого відділу історіографії та фондів Інституту історії АН УРСР⁸. Саме у стінах Житомирського педінституту Леонід Антонович започаткував дослідження регіональної історії, підготувавши нарис про історію Житомира, що для багатьох читачів виявилось «свого роду прозрінням» про минуле рідного міста⁹.

Проте влітку 1956 р. історичний факультет закривається, через що він змушений був переїхати на роботу до Ужгородського державного університету, де почав працювати доцентом кафедри загальної історії, викладаючи нову історію й спецкурс з історії міжнародних відносин. У 1958-1959 рр. започаткував читання спецкурсу з історіографії загальної історії й історії Угорщини¹⁰. Продовжував наполегливо працювати над текстом докторської дисертації, присвяченої дослідженню демократичних течій в українській історіографії XIX ст., обговореної на засіданні кафедри у травні 1961 р. Однак, минуле продовжувало цупко тримати його у своєму поліні. Окремі працівники обкому партії й інших структур ініціювали нову кампанію шельмування вченого, вдаючись до «шантажу, погроз, залякування» й звинувачень у «націоналізмі» (посилаючись на уже згадувану статтю у «Вітчизні»). Намагання Леоніда Антоновича доступними засобами захистити своє добре ім'я успіху не мали. Відповіді на його лист до секретаря ЦК КПУ А. Скаби не надійшло, а відтак зрозумів, що цькування тут не припиниться¹¹.

Тому, за власним бажанням звільняється з роботи й переїздить до Кам'янця-Подільського, де з 1 жовтня 1961 р. став працювати у педінституті доцентом кафедри загальної історії, яку очолив з початку 1962 р. У червні наступного року Рада інституту обрала його професором кафедри та її завідувачем. На час по-

яви у нашому виші Леонід Антонович уже був відомим істориком, автором 37 друкованих праць і мав 3-х підготовлених кандидатів наук. За спогадами тодішнього студента А. Гаврищука: «Тільки й було розмов серед студентів про його ерудицію, своєрідне бачення історичних процесів, демократизм і доступність... Стаючи за кафедру, Леонід Антонович мав текст лекції, але заглядав до нього в окремих випадках (зачитував план, літературу, цитати, наводив приклади тощо). Він зачитував питання і зразу ж розкривав його. Не прагнув до особливого зовнішнього ефекту. Студентів вражали його ґрунтовне знання кожної теми, глибокий аналіз літератури та історичних процесів, оригінальне і широке мислення.

Нам студентам, які поряд із спеціальністю вчителя історії одночасно здобували і другу – філолога, особливо імпонувало те, що Л.А. Коваленко у кожній лекції широко використовував твори західноєвропейських письменників. Захоплювала нас багата, гарна, чиста, барвиста українська мова лектора, що була насичена вдалими афоризмами, влучними порівняннями, дотепним гумором. Студенти до сліз сміялись, коли Леонід Антонович використовував різні цікаві епізоди, уривки з пісень, жарти, прислів'я та приказки.

Ми з першої лекції звернули увагу на те, що викладач на дошці робить записи лівою рукою. Запитувати не наважувались, та одного разу він сам сказав, що це наслідки Великої Вітчизняної війни. Згодом дізнались про те, що перебуваючи на фронті, Леонід Антонович був поранений у праву руку. Поранення залишило сліди на все життя: піднести руку було важко, щоправда писав правою рукою.

Леонід Антонович вів також семінарські заняття і спецсеминар. Уважно вислуховував відповіді, був доброзичливим і тактовним, ніколи не підвищував голос. Умів розібратись у знаннях студентів, хоч і допускав поблажливість до них»¹².

Новий завідувач кафедри відразу ж завоював великий авторитет серед колег і співробітників факультету своїм надзвичайно високим рівнем професіоналізму, людяністю, привітністю, щирістю, працелюбністю й рішучим несприйняттям інтриг, підлабузництва та ябедництва, які безжалісно викоринював у зародку. Не випадково саме йому випала світла доля стати промотором формування кадрового складу не лише кафедри, але й історичного факультету в цілому, розробки його стратегічного курсу розвитку, віссю, навколо якої вирувало життя колективу, прикметними рисами якого ставали демократизм відносин, взаємодопомага, відчуття цінності власної гідності, повага до особистості кожного, незалежно від наукових ступенів і звань. Сповна поділяємо міркування доктора історичних наук, професора А. Філінюка, що «девізом професора було гасло – жодного дня без праці. Завідувач кафедри володів рідкісним вмінням слухати людей, був цікавим співрозмовником і дружнім порадиником, завжди проймався долями та болями інших працівників і студентів. Привітна усмішка, душевна простота, шанобливе ставлення до всіх незалежно від років і звань, створювали сприятливий соціально-психологічний клімат, атмосферу демократизму, діловитості, поваги і доброти. А вони, в свою чергу, задавали тон клімату всього колективу інституту.

Як завідувач кафедри Л.А. Коваленко ніколи не був адміністратором. Сповідував виключно демократичні методи управління. На підлеглих впливав силою своїх переконань, глибокими знаннями справи, винятковою компетентністю, життєвою мудрістю, добротою та іншими високими моральними і людськими чеснотами.

Авторитетний вчений і педагог схвалював усі цікаві починання, які лягали в основу якісної підготовки студентів до учительської праці, удосконалення кваліфікації вчителів, пошуків ефективних методів навчання. За його підтримки на історичному факультеті були створені шкільний кабінет історії і постійно діюча виставка студентських саморобних об'ємних посібників, лабораторія педагогічних досліджень¹³. Додамо також, що саме з його ініціативи вперше в Україні Міністерство освіти УРСР дозволило студентам педінститутів захист дипломних робіт на держекзамені¹⁴.

Успішно захистивши у лютому 1965 р. докторську дисертацію у стінах рідного йому Київського державного університету, він доклав максимуму зусиль аби на базі історико-філологічного факультету в квітні 1968 р. було утворено два самостійних факультети: історичний (декан доцент А. Копилов) та філологічний (декан доцент І. Гнатенко). А в жовтні 1969 р. на основі кафедри історії виникають кафедри історії СРСР і УРСР (завідувач доцент І. Винокур) і загальної історії, яку очолив Л. Коваленко. Він беззмінно керував нею майже до самої смерті – (до 16 листопада 1983 р.), а помер 22 червня 1985 р.

Важко переоцінити його роль у сприянні написання кандидатських дисертацій викладачами факультету. Відомо, що вже у перші роки роботи у виші консультував О. Степенка на завершальному етапі підготовки до захисту дисертації «Питання про походження слов'ян Русі і боротьба з норманізмом в українській історіографії кінця XVIII – першій половині XIX ст.». Як завідувач кафедри, всіляко допомагав А. Копилову в написанні дисертації, присвяченої дослідженню утворення Вітчизняного фронту Болгарії та його ролі у встановленні в країні народно-демократичної влади. Погодившись стати науковим керівником, майже щодня контролював процес підготовки тексту. Як згадував пізніше сам дисертант, «обговорення її окремих аспектів інколи затягувалося далеко за північ, а вже о сьомій ранку професор приходив до нього на квартиру і прохав показати, що він зробив за ніч»¹⁵.

Важливою була роль Л. Коваленка у становленні сучасного видатного українського історика, директора Інституту історії України НАН України, академіка НАН України В. Смолія. Адже саме він запропонував йому тему дипломної роботи «Воз'єднання Правобережної України з українськими землями у складі Російської держави», яку той під його керівництвом успішно захистив 1970 р. І саме у свого вчителя майбутній академік отримав найважливіші для наукового зростання основи професійного вишколу. І в наступні роки Л. Коваленко залишався для нього порадиником і помічником у вирішенні багатьох життєвих ситуацій¹⁶.

Назавжди вдячний Л. Коваленку за підтримку у скрутний час «Одіссеї» із захистом дисертації В. Степанков. Оскільки де-юре він

залишився без наукового керівника (О. Апанович, внаслідок репресій супроти патріотично налаштованої інтелігенції восени 1972 р., була звільнена з роботи у відділі історії феодалізму) Леонід Антонович перед захистом дисертації увійшов у його становище і погодився ним стати. Внаслідок чого у травні 1980 р. вона була успішно захищена¹⁷. Надавав він також допомогу порадами під час навчання в аспірантурах і написання дисертацій Л. Баженову, О. Григоренку, І. Козловій, О. Котоній, В. Нечитайлу, С. Трубочанінову й ін.

Професор привніс у діяльність кафедри історії (з 1968 р. – загальної історії) таку форму наукової роботи як обговорення й рецензування авторефератів кандидатських і докторських дисертацій, рецензентами яких виступали він і члени кафедри. Систематично обговорювалися також рецензії й відзиви на монографії дослідників.

Важко переоцінити значимість його зусиль у справі відродження краєзнавчих досліджень з історії Поділля. Разом з молодими колегами І. Винокуром та А. Копиловим стали фундаторами утворення першого в Україні обласного історико-краєзнавчого товариства, що об'єднало у своїх лавах як учених, так й аматорів-краєзнавців. 22 лютого 1965 р. відбулися організаційні збори й проводиться Перша Подільська історико-краєзнавча конференція, в роботі якої взяли активну участь науковці вишів області, музеїв, архівів, учителі¹⁸. Крім цього, з метою стаціонарного вивчення давніх поселень, могильників, курганів й інших археологічних пам'яток Хмельниччини Л. Коваленко ініціював утворення цього ж року при історичному факультеті Подільської археологічної експедиції, яку очолив відомий в СРСР учений член-кореспондент АН УРСР С. Бібіков, а його заступником став доцент кафедри історії І. Винокур. Її функціонування сприяло якісному піднесенню рівня студентської педагогічної практики¹⁹.

Мало хто знає про активну участь завкафедри у вдосконаленні методики викладання історичних дисциплін у ВНЗ та середніх школах. Зокрема, у середині 30-х рр. він долучився до впровадження у навчальний процес на історичних факультетах вишів України програмового навчання. Ним передбачалося застосування компоненту хронологічних таблиць і пакетів контрольних запитань з провідних тем курсу. Експериментальне використання цієї методики, за спостереженням Леоніда Антоновича, допомогло студентам «систематизувати свої знання, чітко уявляти собі не просто «історичну арифметику», а глибше зрозуміти саму суть історичних процесів»²⁰.

У 1966 р. Л. Коваленко ініціював започаткування систематичного вивчення студентами III-IV курсів нової і новітньої історії зарубіжних слов'ян (ця навчальна дисципліна викладалася тільки в університетах). Вона читалася істориком-славістом А. Копиловим і принесла позитивний результат у підготовці вчителів історії. З часом слов'янська тематика стає також важливою складовою курсових і дипломних робіт²¹.

Одним з основних напрямів його науково-методичної діяльності була розробка курсів історіографії у виші. Одним з перших науково-педагогічних працівників ВНЗ України в 1964 р. опублікував

«Конспект лекцій з української історіографії XIX ст.». Невипадково від одного з метрів радянської історичної науки професора І. Галкіна одержав запрошення взяти участь у написанні одного з розділів підручника з історіографії нового часу країн Європи і Америки, над якими відразу ж розпочав роботу. З його ж ініціативи в лютому 1967 р. на базі Кам'янець-Подільського педінституту проводиться науково-методична конференція історичних факультетів педінститутів України власне з проблем викладання історіографії²². А з середини 70-х рр. уже розпочав читати новий курс «Історіографія нової і новітньої історії». Водночас для допомоги студентам в його опануванні підготував методичний посібник, акцентувавши увагу на найважливіших темах теоретичного курсу й семінарських заняттях²³.

Досвід кафедри загальної історії у викладанні «історіографії нової і новітньої історії» Леонід Антонович узагальнив на все-союзній конференції викладачів історіографії, що відбулася у Калінінському державному університеті у вересні 1976 р. У своєму виступі зауважував, що «використання студентами методвказівок допомагає їм краще орієнтуватися в матеріалі предмета...»²⁴. В наступні роки інтенсивно працював над розробкою методичних посібників і методпорад студентам. Так, у 1983 р. виходить з друку посібник «Історіографія історії Української РСР від найдавніших часів до Великої Жовтневої революції». Виступив також співавтором «Хрестоматії з нової історії: Навчальний посібник» для учнів середніх шкіл. Разом з І. Винокуром і Б. Кушніром, на замовлення Міністерства освіти, склали проект програми та проект посібника «Історичне краєзнавство Української РСР». Визнанням визначної ролі А. Коваленка у науковій та навчально-методичній сферах функціонування українських вишів стало проведення у Кам'янці-Подільському (травень 1983 р.) спільного засідання кафедр загальної історії Вінницького, Київського, Івано-Франківського і Кам'янець-Подільського педінститутів з метою обговорення актуальних питань викладання дисциплін кафедри для вдосконалення вищої історичної освіти. Леонід Антонович виступив на ньому з доповіддю «Підготовка учителів історії до викладання проблематики історії міжнародних відносин на початку XX ст. у 9 класі». Її обговорення обумовило прийняття ухвали щодо направлення листа до редакції загальносоюзного журналу «Преподавание истории в школе» з пропозицією передбачити у «новому підручнику спеціальний розділ, присвячений цій проблемі»²⁵.

У першій половині 80-х рр. його здоров'я почало помітно погіршуватися. Тому в листопаді 1983 р. звернувся до ректора із проханням звільнити його від виконання обов'язків завкафедри (їх став виконувати доцент М. Кукурудзяк), залишивши на посаді професора кафедри²⁶. Він продовжував читати лекції, але тепер на першому поверсі навчального корпусу історичного факультету (ауд. 3). В силу можливостей працював над завершенням монографії з проблем української історіографії XIX ст. («Прогресивна та демократична течія в історіографії України XIX ст.» (35 др. арк.))²⁷. 9 квітня 1985 р. останній раз взяв участь у засіданні кафедри. 22 черв-

ня серце видатного вченого України, її справжнього громадянина і патріота, перестало битися. Похований на центральній алеї нового цвинтаря Кам'янець-Подільського.

Аналіз наукової спадщини Леоніда Антоновича промовляє, що пріоритетним напрямком його творчого пошуку були проблеми історіографії України та всесвітньої історії²⁸. Вагомим доробком у цій сфері стала стаття «Історичні погляди О.М. Радіщева», в якій спромігся з'ясувати ключові моменти його концепції історії. На думку автора, він «першим в Росії і один з перших в Європі виступив зі спробою сформулювати закономірності суспільного розвитку»²⁹. В 1951 р. вперше у радянській історіографії зробив спробу з'ясувати історичні погляди Т. Шевченка. По-перше, довів, що геніальний поет був обізнаний з тогочасними працями українських і зарубіжних істориків, що дозволяло йому «виявляти глибину знань і широкий політичний кругозір у потрактуванні історичних фактів». По-друге, вияснив, що він особливо цікавився «Історією Русів» аноніма, історичні концепції якого широко використовував у своїх творах. По-третє, встановив: Т. Шевченко розглядав історію України як боротьбу «проти рабства за свободу», в якій провідну роль відігравали козаки. Позитивно оцінюючи діяльність Б. Хмельницького, різко засуджував колоніальну політику царизму³⁰. Вельми позитивно Л. Коваленко охарактеризував творчий доробок видатного історика А. Лазаревського, котрий ґрунтовно дослідив соціально-економічні відносини Гетьманщини XVIII ст. На переконання автора, саме він розкрив складний процес закріпачення селян й спромігся у монографії «Опис старої Малоросії» «подати живих людей». В цілому ж на цьому поприщі «ніхто в українській історіографії не зробив так багато»³¹.

Важко переоцінити внесок вченого у вивчення наукової спадщини геніального мислителя, письменника, поета й історика І. Франка. Він встановив, що останній розробив власну концепцію історичного розвитку людства, що передбачала виокремлення таких стадій розвитку як первісне суспільство, середньовіччя, буржуазний лад. Вони змінювали одна одну як шляхом еволюції, так і революційних стрибків³². Леонід Антонович одним з перших дослідників присвятив спеціальну працю аналізу поглядів І. Франка на середньовічну історію України. Це дозволило йому довести, що український мислитель розглядав процес утвердження феодальних відносин в Україні як невід'ємну складову їхнього розвитку у Східній Європі, що за своєю суттю був аналогічним західноєвропейському. Недвозначно стверджував: «Франко перший в українській історіографії ставить питання про феодалізм, насамперед як соціально-економічний лад, єдиний у своєму змісті (кріпосництва) як для Західної, так і для Східної Європи»³³.

Л. Коваленко цілком слушно виокремив в окрему наукову проблему висвітлення доробку І. Франка у вивченні української історіографії. Першою з її пам'яток він вважав «Повість временних літ», пройняту в окремих місцях «поетичним вимислом» та драматизмом. Характеризуючи літописи XV – першої половини XVII ст., І. Франко, на думку Леоніда Антоновича, справедливо піддавав їх

критиці за «ідейне зубожіння» та «убогість»³⁴. Хоча, висвітлюючи літературу середини й другої половини XVII ст., автор констатував факт появи значної кількості праць, проте обмежився їх стислою характеристикою, акцентуючи увагу на «Синописі». З праць XVIII ст. виділяв літописи Г. Граб'янки та С. Величка, «нав'яних гарячою любов'ю до України»³⁵.

Л. Коваленко, оцінюючи внесок І. Франка у вивчення історіографії XIX ст., підкреслив той факт, що автор з-поміж істориків виділив значимість праць М. Костомарова й П. Куліша, хоча обох критикував за «лібералізм», а останнього ще й за безпринципний компроміс з польськими авторами³⁶. Відзначив Леонід Антонович й важливу роль у його творчості дослідження проблеми історії слов'янських народів, якою займалися не тільки професійні вчені, але й аматори з-поміж свідомого українства. Він встановив дві теми, що виявилися в епіцентрі наукового пошуку: історія Польщі та слов'янські відносини у період нового часу. При цьому зазначав, що І. Франко заперечував прогресивне значення визвольної боротьби поляків у 40-60-х рр. XIX ст. за «всякі замахи реставрації Польщі поза етнографічними границями польського народу», вітаючи водночас ідею відродження її незалежності як демократичної держави у своїх етнічних кордонах³⁷.

Найважливішим доробком Леоніда Антоновича у 50-х рр. XX ст. стали підготовлені ним тексти розділів з історіографії України XIX ст. у багатотомному академічному виданні «Нариси історії історичної науки в СРСР» (Москва, 1955. Т. 1; Москва, 1960. Т. 2). Відзначимо, що у першому томі автор наважився висловити цілком справедливе міркування, що обставина відсутності власної держави українського народу й обумовила «спільність суспільно-політичного та ідеологічного життя Росії та України...»³⁸, себто відсутність незалежної концепції національного історичного буття українців.

Цілково зрозуміло, що потрапивши у другій половині 40-х рр. під прес ідеологічного міркування, Л. Коваленко аж ніяк не міг дозволити собі проявляти український національний лібералізм і тому вельми часто «дмухав і на холодну воду», вживаючи для означення (інколи у занадто гострій і в'їдливій формі) методологічних засад видатних українських істориків існуючі ідеологічні штампи комуністичного тоталітаризму на кшталт «націоналістичні погляди», «український буржуазний націоналізм» тощо. Це правда! Але правда і те, що вони подавалися не як наукові судження чи умовисновки, що випливали з аналізу змісту праць вчених, а «сакралізовані» чупердала для віддякування «злих духів» «українського націоналізму». Й уважний читач не міг не помітити цієї смислової роздвоєності (суперечливості), а відтак і збагнути, що автор вдається до них не з власних наукових переконань, а зі страху за своє життя. В сиау чого витворені ним оцінки доробку анонімного автора «Історії Русів», М. Маркевича, М. Костомарова, П. Куліша й інших науковців відзначалися дволикістю. З одного боку, подавалися їхні позитивні аспекти, з другого – лунала критика згадуваного гатунку³⁹.

У нарисі в другому томі Леонід Антонович позитивно оцінив наукову спадщину С. Подолинського за його аналіз розвитку бур-

жуазних відносин 60-70-х рр. XIX ст. на теренах України. Схвально охарактеризував доробок О. Лазаревського, О. Єфименко, І. Новицького та О. Левицького у сферах вивчення соціально-економічних процесів у Лівобережжі XVII-XIX ст., функціонування сільської общини, еволюції козацької старшини у російське дворянство, життя і побуту правобережного селянства тощо. Як і раніше, високо оцінив складові концепції історії України І. Франка. Торкнувся висвітлення поглядів представників ліберального напрямку української історіографії – Д. Багалія, М. Драгоманова й І. Лучицького. Водночас піддав гострій критиці науковий доробок видатного вченого В. Антоновича, котрого назвав «лідером буржуазно-націоналістичної історіографії», за те, що, мовляв, той обстоював ідеї демократизму українського народу та «вічності української нації». Критикував також представників «великодержавної буржуазної історіографії» – В. Владимировського-Буданова, П. Голубовського, П. Іванова, Г. Карпова й інших⁴⁰.

У третьому томі «Нарисів історії історичної науки в СРСР» Л. Коваленко написав розділ, присвячений українській історіографії 1895-1917 рр. У ньому чималу увагу приділив показу концепцій революційних демократів – І. Франка, П. Грабовського та Л. Українки, котрі начебто «викривали» погляди «буржуазних націоналістів» М. Костомарова та М. Грушевського. Торкаючись характеристики спадку останнього, підкреслював хибність його твердження, що сутністю народних рухів було прагнення розв'язати національне питання. Водночас наголошував на науковій цінності використаного М. Грушевським фактичного матеріалу у багатоманітній «Історії України-Руси».

На основі згаданих розділів Л. Коваленко вперше в Україні підготував для студентів методичний посібник «Конспект лекцій з української історіографії XIX ст.», що складався з 5 лекцій, і мав передувати вивченню курсу історіографії СРСР⁴².

Звичайно, найбільш вагомим доробком вченого став захист докторської дисертації «Демократичні течії в історіографії України XIX ст.» (1965). Для її виконання використав новаторський елемент у методиці проведення дослідження. Він полягав у поєднанні «персоніфікованого» (подієвого) та структурного чинників. При цьому останній з них об'єднував у собі соціокультурні, інтелектуальні та інституційні умови функціонування історичної науки в конкретний історичний час. Звертає увагу на себе фактор критичності, під лупу якого поставив як праці істориків, що аналізувалися, а також неопубліковані й опубліковані джерела з історії України. Вивчення праць дослідників демократичного напрямку дозволило автору зробити ґрунтовні висновки, а саме:

- вони активно вивчали найактуальніші проблеми вітчизняної історії, починаючи від утворення Давньоруської держави й включно з подіями Визвольної війни середини XVII ст.;
- історики сформулювали низку нових проблем, які намагалися розв'язати: функціонування первіснообщинного ладу, соціально-економічні процеси, що відбувалися в Україні у XVIII ст. і розвиток буржуазних відносин у XIX ст.⁴³.

Необхідно віддати належне доробку Леоніда Антоновича у вивченні наукової спадщини П. Куліша. Чи не вперше у повоєнній історіографії він спробував виокремити головні ідеї його історичної концепції історії України XVI-XVIII ст., критикуючи водночас хибні уявлення. По-перше, слухно зауважив, що погляди П. Куліша формувалися в умовах боротьби різних течій тогочасної історіографії. По-друге, відзначив цінність джерельного матеріалу (переважно етнографічного характеру), використаного у «Записках про Південну Русь», хоча у тлумаченні причин і змісту Визвольної війни та повстання 1768 р. припущався помилкових міркувань. По-третє, вітаючи обширність використаних джерел і наукової літератури у фундаментальних монографіях «Історія возз'єднання Русі» та «Відпадняння Малоросії від Польщі», критикував П. Куліша за довільне поводження з документами і фактами, негативну оцінку ним ролі козацтва й Запорозької Січі в історії України, «очорнення» дій гайдамацьких загонів, ідеалізацію політики Польщі на українських землях тощо⁴⁴.

Кидається у вічі ґрунтовне дослідження творчості М. Гоголя як історика України. Насамперед Л. Коваленко вияснив, що на становлення його поглядів вирішальний вплив здійснили ідеї просвітництва й романтизму. Поділяємо висловлене ним міркування, що геніальний письменник широко залучав «як джерела для вивчення історії історичні пісні та думи», які «впливали на формування історичних понять Гоголя, складання його історичного світогляду загалом»⁴⁵. Леонід Антонович спромігся з'ясувати основні проблеми, що найбільше цікавили його: події XIV-XVI ст., історія козацтва та народні рухи початку XVII ст. Найголовнішою з-поміж них була проблема козацтва, народженого потребами боротьби українського народу проти загарбників: «Це була земля жаху: і тому в ній міг утворитися лише народ войовничий». Попри певну романтизацію й ідеалізацію ролі Січі, як підкреслював Л. Коваленко, М. Гоголь популяризував «серед широких читацьких мас героїчний і в основному правдивий образ козацької республіки»⁴⁶.

Упродовж 70-х – початку 80-х рр. XX ст. він опублікував 16 робіт історіографічного характеру. Відзначимо головніші з них. Так, у статті «Питання історії зарубіжних слов'ян в українській історіографії першої половини XIX ст.» автор вперше у радянській історіографії порушив проблему вивчення минулого слов'янських народів українськими істориками цього часу. З'ясував, що саме М. Бантиш-Каменський започаткував дослідження історії Польщі в аспекті польсько-українських відносин. Встановив також, що основні слов'янознавчі центри сформувалися в Харкові, Одесі, Києві та Львові⁴⁷. Не втратила й понині своєї наукової цінності праця Леоніда Антоновича, присвячена аналізу історичних поглядів відомого вченого М. Максимовича. Вияснив, що його сильною стороною, як дослідника, був критичний аналіз джерел, уточнення фактів, намагання домогтися встановлення наукової істини. На цій основі розробив власну концепцію історії України, в якій важливе місце займали критика норманської теорії походження Давньоруської держави, висвітлення походження козацтва та його ролі в українській історії, характеристика подій Визвольної війни та з'ясування сутності Коліївщини⁴⁸.

Помітне місце у творчості А. Коваленка займають розроблені ним методичні рекомендації і навчальний посібник з історіографії історії України. Адже вони стали першими серед навчальних видань з історіографії і, зрозуміло, сприяли опануванню студентами цієї навчальної дисципліни у вишах. 1983 р. вийшов з друку посібник «Історіографія історії Української РСР від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції», написаний на основі лекцій спецкурсу, що викладався студентам Кам'янець-Подільського педінституту разом із нормативним курсом «Історіографія історії СРСР»⁴⁹.

Помітний інтерес становлять й неопубліковані (в силу багатьох обставин) праці автора. Серед них особливо важливе місце посідає робота «Проблеми історіографії України в працях польських істориків 19 ст.» (57 с.), ймовірно написана на початку 60-х рр. ХХ ст. Маємо підстави висловити міркування, що саме вона започаткувала дослідження цієї тематики, що стала предметом спеціальних досліджень тільки у кінці ХХ – перші десятиріччя ХХІ ст. Автор з'ясував чинники інтересу польських науковців до історії України, погляди А. Нарушевича й Т. Чацького, що вчинили помітний вплив на концепції істориків першої третини ХІХ ст., фактори формування у польській літературі течії, відомої як «української школи», й визначив прикметні риси історичних конструкцій її представників, зокрема С. Гошчинського, котрий намагався збагнути справжню, а не вигадану, історію польсько-українських взаємин⁵⁰. Дослідники 30-50-х рр. ХІХ ст. (М. Грабовський та інші) уже почали визнавати, що український народ «дійсно окрема і самобутня нація», але, як і їхні попередники, намагалися «довести», що польська шляхта виступала носієм культури у «диких степах України». Особливо велику увагу приділив характеристиці наукової спадщини Й. Лелевеля, котрий позитивно оцінював козацтво за його демократизм й, на відміну від решти польських колег-істориків, трактував події Визвольної війни «повстанням народу» за право «на свободу та існування»⁵¹. Вивчаючи доробок польської історіографії 60-90-х рр. ХІХ ст., окреслив існування серед неї трьох напрямів (краківської, варшавської та львівської шкіл). Їхні представники, попри існуючі методологічні розбіжності, у «трактуванні питання історії України» виступили «із зворушливою однастайністю, без дискусій і з тим же горезвісним «Польща від моря до моря». Підкреслював особливо яскраву антиукраїнську спрямованість праць К. Шайнохи, Ф. Равіти-Гавронського, А. Яблоновського тощо»⁵².

Значно скромніше місце у дослідженнях Леоніда Антоновича посідає висвітлення історіографії проблем всесвітньої історії. З-поміж низки праць відзначимо значимість його доробку у з'ясуванні історіографії таких тем як «Україна і Велика французька буржуазна революція» та яacobинський рух в Угорщині під час революції 1848-1849 рр.⁵³ Чималий інтерес викликає написана, але неопублікована, праця «Питання загальної історії в працях українських істориків у пореформенний період» (37 с.). Ймовірніше всього автор працював над нею на початку 60-х рр. (десь відразу ж після переїзду до Кам'янця-Подільського). Де-факто вона стала не тільки од-

нією з найбільш оригінальних історіографічних робіт Л. Коваленка, але й важливою віхою у розвитку вітчизняної історіографії всесвітньої історії. Її значимість полягає у тому, що вчений з'ясував масштаби впливу московського професора Т. Грановського на посилення інтересу українських вчених до вивчення проблем загальної історії. По-друге, довів вагому роль О. Бодяньського та Ю. Венеліна у вивченні «історії і культури слов'ян», розкрив вагомність доробку М. Костомарова у вивченні історії Польщі, а Ф. Леонтовича та Т. Флоринського – минулого південних слов'ян. По-третє, визначив наукову цінність праць М. Міщенка й В. Бузескула у дослідженні античної історії, І. Лучицького – нової історії Центральної й Західної Європи, Драгоманова – Давнього Риму. І, нарешті, по-четверте, переконливо довів «колосальний» характер внеску І. Франка у з'ясування важливих проблем історії і літературознавства слов'янських народів, у першу чергу польського⁵⁴.

Підводячи підсумки творчих досягнень Леоніда Антоновича у вивченні вітчизняної і зарубіжної історіографії (переважно XIX ст.) відзначимо найголовніші з-поміж них:

- витворення цілісної картини розвитку історіографічного процесу в Україні з кінця XVIII й до початку XX ст. на сторінках фундаментального академічного багатотомного видання «Нариси історичної науки в СРСР»;
- вперше в історіографії ґрунтовно дослідив наукову спадщину демократичних течій української історіографії XIX ст.;
- у спеціальних статтях ґрунтовно дослідив науковий доробок таких відомих істориків як М. Максимович, П. Куліш, О. Лазаревський, І. Франко, а також реконструював історичні погляди геніальних Т. Шевченка й М. Гоголя;
- висвітлив питання історії України у французькій історіографії останньої третини XVIII ст.;
- окреслив нові напрямки історіографічних студій, а саме: питання історії слов'янських народів в українській історіографії XIX ст.; проблеми всесвітньої історії у вітчизняній історіографії другої половини XIX ст.; стану вивчення історії України XVI-XVIII ст. у польській історіографії XIX ст.;
- публікація навчальних посібників з української історіографії та історіографії нової і новітньої історії для студентів історичних факультетів українських вишів.

Оцінюючи роль і місце Леоніда Антоновича у розвитку історичної науки упродовж середини 40-х – першої половини 80-х рр. XX ст., слід пам'ятати, що його становлення як історіографа проходило на міцному фундаменті фахових знань української історії XVIII-XIX ст., які і визначали дух і концептуальні засади його історіографічної концепції. Не слід ігнорувати й того факту, що переорієнтація наукових уподобань з проблем вітчизняної історії до історіографічних сюжетів була вимушеним компромісом вченого з державними структурами тоталітарного режиму. Як нами уже зазначалося, у 1944-1945 рр. він, повернувшись з фронту, активно працював над дисертацією, що передбачала вивчення змісту і масштабу впливу Французької революції на українське суспіль-

ство кінця XVIII – початку XIX ст. Вперше в історіографії (включаючи і зарубіжну) він зробив успішну спробу показати канали поширення революційних ідей у різних регіонах України й реакцію на них розмаїтих груп місцевого населення.

Паростки нового бачення початкового етапу епохи українсько-го відродження, що почали зароджуватися в автора під час роботи над дисертацією, дозволили йому в значній мірі подолати вульгарно-догматичний підхід оцінювання діяльності осіб виключно через прицил класових інтересів. Це виразно продемонструвала невеличка стаття «Поет, новатор і патріот», опублікована 1946 р. у часописі «Вітчизна». Характеризуючи постать І. Котляревського, Л. Коваленко слушно зобразив його видатним діячем національного масштабу, котрий, будучи щирим патріотом, написав її живою українською мовою⁵⁵. І, як уже нами відзначалося, за прояв об'єктивності у тауначенні сутності діяльності цього українського письменника й поета та відхід від ідеологічних штампів у зображенні українського просвітеля й патріота Леоніда Антоновича зазнав репресій і цькування.

Тим часом у першій половині 1947 р. побачила світ його друга стаття «Про вплив Французької буржуазної революції на Україну», написану на основі тексту дисертації. Використавши обширну джерельну базу, переконливо показав, що частина французьких революціонерів розраховувала «на Україну як свого можливого союзника». А тому вона вважала за необхідне «відродити в цієї нації почуття свободи, аби вона змогла знищити його, під яким знемагає і щоб дерево свободи розцвіло у Києві»⁵⁶. Вивчаючи сприйняття громадськістю Лівобережної України ідеї революції, автор встановив наступне: переважна більшість українського дворянства вороже поставилася до революції, підтримуючи політику російського уряду, проте «передова українська дворянська інтелігенція співчувала ідеям французької революції», у світлі чого розкрито діяльність гуртка О. Паліцина на Слобожанщині, братів Капністів, В. Каразіна й інших осіб. Вияснив також, що на Правобережжі революційні ідеї «викликали співчутливий відгук» у невеликого прошарку інтелігенції. Обґрунтованим є висновок про те, що під їх впливом серед західноукраїнського населення посилювалося прагнення «до возз'єднання України», доповнений, зрозуміло, ідеологічним пасажом «і до союзу з великим руським народом»⁵⁷.

Звертає на себе увагу стаття «Про приєднання Правобережної України до Росії» (1959), у якій Л. Коваленко довів посилення тут соціального й національно-релігійного гноблення поспільства у другій половині XVIII ст. Висловив слушне зауваження, що неспроможність польського панівного прошарку провести реформування політичного устрою Речі Посполитої й перетворення у сфері соціально-економічних відносин, стала основною причиною ненависті українців до польських порядків, появи у нього проросійських настроїв. Водночас мала місце ідеалізація політики Московії⁵⁸.

Лібералізація комуністичного режиму наприкінці 50-х – початку 60-х рр. позитивно вплинула на еволюцію методологічних засад наукової творчості вченого. Вона стала помітною у статті, присвяченій з'ясуванню впливу подій Французької революції на роз-

виток громадсько-політичної думки в Україні. Зокрема, відмовився у ній від традиційної критики на дану проблему «буржуазно-націоналістичних» істориків (насамперед М. Грушевського) й не так яскраво педалював на значимості класової боротьби. Нерідко у завуальованій формі (натяками, недомовками) підштовхував читача до думки про антиукраїнську спрямованість політики Москви після 1654 р. У порівнянні з попередніми працями значно глибше проаналізував погляди В. Капніста та В. Каразіна, котрі зробили помітний внесок «у розвиток прогресивного напрямку громадсько-політичної думки на Україні наприкінці XVIII – на початку XIX ст.»⁵⁹. Справедливо зауважував, що анонімний автор «Історії Русів» осуджував «класовий егоїзм української козацької старшини», котра в надії отримання маєтків у XVIII ст. залишила свою «націю ожидать обетования Отча свьше»⁶⁰. Кидається також у вічі глибина роздумів з приводу поглядів І. Котляревського, ідеал якого «сформувався як відбиток народних уяв про соціальну справедливість, впертого прагнення до неї... Це були ідеї європейського просвітительства XVIII ст.». До честі Леоніда Антоновича він, попри надмірну обережність, не обійшов мовчанкою ролі «Енеїди» у розвитку національної самосвідомості українців, коли виникали «передумови для вищої форми національної консолідації, для переходу від народності до нації». Її новаторство полягало в тому, що І. Котляревський написав твір «мовою народних мас (українською розмовною мовою полтавського діалекту), розкривши величезні поетичні скарби та художні можливості мови свого рідного народу». В силу чого «Енеїда» «звучала як заклик вивчати, поважати свої демократичні, національні традиції, культуру та історію українського народу»⁶¹.

Наважився тепер Л. Коваленко й відзначити існування національної спрямованості у діяльності В. Капніста та О. Палідина. Зокрема, наголошував на тому, що перший із них в «Оді на рабство» мав на увазі не лише існування соціального гноблення у формі кріпацтва, але й «гніту національно-державного». Ініціатива гуртка О. Палідина щодо відкриття Харківського університету й запропонований ним проект навчального плану засвідчували, що вони розглядали цю справу й «у певному національному аспекті», вважаючи наступне – університет мав стати «центром розвитку науки і культури на Україні»⁶².

У другій половині 60-х – на початку 70-х рр. учений наполегливо працював над вдосконаленням змісту монографії про вплив Французької революції на українське громадсько-політичне життя. Вона побачила світ 1973 р., коли в Україні лютувала реакція на все прогресивне, українське й серед інтелігенції проходив активний пошук «буржуазних націоналістів» (виявилися репресованими такі дослідники як О. Апанович, М. Брайчевський, Я. Дзира, О. Компан та ін.). Як засвідчив подальший плін життя вченого, ця праця стала останнім масштабним дослідженням з української історії. Відразу ж зазначимо: вдало обрана ним структура дозволила органічно поєднати сюжетні лінії у цілісний панорамний образ, а відтак реконструювати різні форми як сприйняття громадськістю України ідей і духу Французької революції, так і реакцію на них різних груп суспільства.

Новими барвами творчості видатного історика заграли чітко сформульовані ним міркування, що засвідчували помітну еволюцію поглядів у бік дрейфу від офіційних догм, що панували в історіографії. Так, уже у «Вступі» автор одним із перших радянських науковців поставив під сумнів верхні хронологічні рамки власне самої Французької революції: замість загальноприйнятої дати 1794 р. пропонував використовувати 1799 рік – події 18 брюмера⁶³. У ньому ж звів до мінімуму критику поглядів українських істориків XIX – першої половини XX ст., відмовившись від використання ідейно-політичних штампів і догм та навіщування на багатьох з них обвинувачувальних ярликів. Показово – жодним словом не обмовився про реакційну роль творчого доробку «буржуазно-націоналістичних» істориків! Мало цього, наважився (вперше) побачити у працях буржуазних істориків і раціональне зерно, стверджуючи: «буржуазна історіографія ігнорувала події французької революції як об'єкт дослідження і як матеріал, що становить важливу сторінку в житті українського народу. Та було б помилкою вважати, що українські буржуазні історики XIX ст. не займались цим питанням зовсім. Навпаки, історики та літературознавці України, які деякою мірою вивчали питання соціально-економічного, громадсько-політичного і культурного життя України 90-х років XVIII ст., незмінно наводять факти і матеріали, що свідчать про вплив Великої французької буржуазної революції на Україну. Проте у працях цих істориків факти подаються коротко і до того ж у зв'язку з викладом чи дослідженням іншої теми (виділено нами – авт.)»⁶⁴. Отже, мала місце цілком виважена критика поглядів опонентів.

У першому розділі монографії висвітлюються різні форми боротьби прогресивної громадськості України проти кріпацтва у 90-х рр. XVIII ст. у зв'язку із впливом на неї революційних ідей. У порівнянні з попередніми роботами, помітно позитивніше Л. Коваленко охарактеризував погляди В. Капніста та розмах поширення відомостей про революцію серед західноукраїнської громадськості. Так, на його думку, «Ода на рабство» перегукувалася з ідеями «Подорожі» Радіщева «і була співзвучною з французькою революцією». Вчений вияснив, що деякі семінаристи Полтавської семінарії, студенти і викладачі Київської академії також співчутливо сприймали відомості про французькі події⁶⁵. Констатував факт поширення «серед найширших кіл населення Західної України» звісток про революцію, що доходили «навіть у глухі закутки». Розмови про неї точилися як серед греко-католицького духовенства, так і серед викладачів і студентів Львівського університету⁶⁶. Значно глибше, у порівнянні з попередніми працями, автор осягнув значимість поглядів В. Каразіна, зокрема з'ясував чинники формування його світогляду, в якому стала домінувати ідея скасування кріпацтва та рівності станів у суспільстві. Проекти й дії В. Каразіна, спрямовані на звільнення селян у Кручиках, знайшли вельми позитивну оцінку історика, бо «набули значного звучання в громадсько-політичному житті України не стільки своїми безпосередніми наслідками (для се-

лян с. Кручики), а як документ політичної думки, де було сформульовано положення про необхідність ліквідації кріпацтва»⁶⁷.

Показово, що наступний розділ автор присвятив показу впливу революційних ідей на український національно-визвольний рух. Слушно зауважував: «Увагу до національних проблем визначала та обставина, що довгий час український народ був роз'єднаний і зазнавав жорстокого національного гноблення... Ось чому ідеї національної свободи і патріотизму, проголошені Великою французькою революцією, досить чутливо сприймалися в колах тогочасної української інтелігенції і громадських діячів...»⁶⁸. Саме під таким кутом зору проаналізував ідейну спрямованість «Енеїди» та «Оди на рабство». Не можна не погодитися з висновками Леоніда Антоновича, що названа праця І. Котляревського «яскраво декларувала увагу до національних проблем», а в «Оді на рабство» В. Капніст висловлював протест проти посилення національного гніту в Україні, проти колоніальної політики царизму⁶⁹.

Розглядаючи вплив ідей революції на визвольний рух населення Правобережжя, Л. Коваленко констатував позитивну роль православно-духівництва, представник якого розробив «Меморіал» до Чотирилітнього сейму. Анонімний автор справедливо зазначав, що власне релігійна політика польського уряду призводила до повстань українців й мріяв «про Польську республіку на засадах права власності, недоторканості особи, рівності перед законом». Сподівався, що врешті-решт у «демократичній Польщі поляки й українці могли б співробітничати»⁷⁰. У західноукраїнських землях під впливом звісток про французькі революційні події, як з'ясував автор монографії, окреслилося зростання інтересу місцевого населення до Наддніпрянської України та Росії, куди почалася міграція представників інтелігенції, зокрема закарпатців М. Балудяняського, В. Кукольника, П. Лодія та інших⁷¹.

У третьому розділі книги розглядається низка питань про розвиток просвітництва, бо «Програма освіти і просвітництва, проголошена революцією, знайшла своє відображення у громадсько-політичному житті України»⁷². Так, вивчення поглядів О. Паліцина й діяльності створеного ним гуртка у с. Попівка дозволило Л. Коваленку зробити наступний висновок: він захоплювався прогресивними ідеями доби, в яку жив, ґрунтовно знав події Французької революції, перекладав російською мовою праці Вольтера й Руссо. Його, як й інших членів «Попівської академії», непокоїла проблема відставання Росії від Західної Європи. Тому вони схилилися до розуміння необхідності проведення у ній реформ аби подолати його, вбачаючи в освіті «головний засіб до здійснення прогресу людства». Керуючись цим мотивом, сформулювали ініціативу «щодо заснування Харківського університету»⁷³. Аналіз проєктів В. Каразіна дав підстави вченому зробити висновок наступного змісту: по-перше, у його розумінні «новий університет має служити засобом до ліквідації станового поділу»; по-друге, у ньому мав домінувати природничий цикл наук і, по-третє, університет мислився як центр «розробки української культури і науки»⁷⁴.

Останній розділ присвячувався висвітленню майже не досліджуваної в історіографії проблеми, а саме: ставлення французької громадськості до України. Вдалося виявити, що французькі державні діячі цікавилися нею з політичних міркувань, вбачаючи потенційного союзника у боротьбі з Росією. Виношувалися плани організації тут антиросійського повстання («відновити історію Пугачова»), тому, не виключено, що на її терени направлялися агенти⁷⁵.

«Висновки» монографії відзначаються чіткістю формулювання думок, стислістю, новизною та глибиною осягнення сутності наукової проблеми. Доцільно відзначити наступні з них:

- події Французької революції «були широко відомі на Україні і мали помітний вплив на прогресивну громадську думку, ідеологічну боротьбу навколо центральних проблем тогочасного соціально-політичного та національного життя українського народу»;
- революційні ідеї ставали в Україні здобутком свідомості частини дворянської інтелігенції, посилюючи її виступи проти кріпацтва, свавілля адміністративно-бюрократичного апарату царизму, «здійснюваного ним національного гноблення України, підкорення частини українського народу феодалам Польщі та Австрії»;
- саме з настроїв «великої весни» 90-х років XVIII ст., зігрітої полум'ям революції у Франції, ідейні зв'язки ведуть до майбутнього руху декабристів⁷⁶.

Отже, маємо підстави стверджувати, що Леонід Антонович став першим радянським ученим, котрий ґрунтовно дослідив вплив Французької революції кінця XVIII ст. на українську громадсько-політичну думку.

Необхідно зазначити також, що одним із важливих напрямків наукової творчості вченого виявилася проблематика нової історії європейських країн, що й спрямовувала його педагогічну діяльність у вишах – викладання курсу історії нового часу Європи та Америки. У центрі уваги перебували три головних проблеми: Французька революція (масштаби її впливу на громадсько-політичне життя України нами уже висвітлено), криза феодално-кріпосницьких відносин в Угорщині й піднесення національно-визвольної боротьби угорців кінця XVIII – середини XIX ст. та окремі сюжети історичної полоністики.

Упродовж 60-х рр. XX ст. Л. Коваленко опублікував кілька статей, присвячених окремим аспектам Французької революції. Одна з них приурочувалася 175-й річниці від її початку. У ній слушно підкреслював, що «з багатьох буржуазних революцій епохи утвердження буржуазного суспільного ладу саме 1789 рік, час початку буржуазної революції у Франції, виступає визначальною віхою світової історії». Автор правомірно поставив під сумнів істинність тверджень окремих радянських істориків, що «ніби французька революція була революцією мануфактурного періоду». На його переконання, «при вивченні соціально-економічних передумов французької революції слід приділити належну увагу процесам початку промислового перевороту, його зв'язкам та впливам на Францію кінця XVIII ст.»⁷⁷. Заслугою вченого стало об'єктивне вияснення пи-

тання її хронологічних меж. Піддавши критиці утверджену в радянській історіографії думку, що «кінцем революції став термідо-ріанський переворот», наголошував на тому, що вона, попри суперечливі політичні процеси, продовжувалася: «без сумніву, часи термідору і Директорії відрізняються від попереднього п'ятиріччя, оскільки революція йшла на спад». А завершилася подіями 18 брюмера 1799 р., тобто тривала з 1789 по 1799 рр. включно⁷⁸.

Опублікував також дві статті про вплив поглядів Ж.-Ж. Руссо на суспільно-політичну думку України. Вбачаючи у ньому «лідера» лівої течії французького просвітництва, зауважував, що його творчість викликала суперечки серед сучасників, які підсилювали «громадське звучання його радикальних міркувань». З'ясував, що з його творами були ознайомлені й представники прогресивної української інтелігенції, зокрема Я. Козельський, І. Богданович, І. Котляревський, О. Паліцин, В. Каразін та інші. Вельми цікавим є зроблене ним спостереження про «перегук з ідеями Ж.-Ж. Руссо мотивів деяких творів Т. Шевченка»⁷⁹.

Окреме місце у науковому доробку М. Коваленка займає вивчення історії Угорщини кінця XVIII – першої половини XIX ст. Зацікавленість цією проблематикою виникла під час його викладацької роботи в Ужгородському університеті 1956-1960 рр. Так, узяв безпосередню участь у підготовці колективної монографії «Нариси нової і новітньої історії Угорщини», до якої написав 2 розділи: «Криза феодално-кріпосницької системи. Розвиток капіталізму і піднесення національно-визвольної боротьби (1790-1847 рр.)» та «Революція 1848-1849 рр.». Під час роботи над ними використав багату джерельну базу: подорожні записки російських мандрівників, щоденники й спогади учасників революції 1848 р. М. Танчича й Ш. Петефі, статистичні описи Угорського королівства й інші, включаючи архівні матеріали.

У першому з них автор основну увагу зосередив на висвітленні наступних проблем: вплив Французької революції кінця XVIII ст. на угорське громадсько-політичне життя, республіканський і реформаторський рухи, піднесення національно-визвольної боротьби у 1815-1847 рр. Він обґрунтував важливе теоретичне положення про перетворення угорського дворянства під впливом французьких революційних ідей в серйозну «опозиційну силу монархії». Проте його соціальні й групові інтереси виявилися сильнішими за національні (прагнення до незалежності), чим вдало скористався австрійський уряд для придушення опозиційних настроїв. І все ж, як з'ясував дослідник, «проблеми, висунуті учасниками республіканського руху (національна незалежність, республіка, ліквідація кріпосного ладу, свобода національних меншин), так чи інакше займали угорське суспільство в наступні десятиріччя і були об'єктом жорстокої класової боротьби і кривавих битв 1848-1849 рр.»⁸⁰.

Яскраво описані події боротьби угорського дворянства з політикою Габсбургів у 20-30-х рр. XIX ст. Зокрема, ґрунтовно розкрито розгортання потужного руху за впровадження угорської мови у школах й державних установах. І так трапилося, що саме питання мови

стало «трапатором боротьби за незалежність». Леонід Антонович довів, що боротьба, яка точилася у Державній раді 1832-1836 рр., спрямовувалася на розв'язання двох важливих для угорського суспільства проблем – скасування кріпацтва й досягнення незалежності країни. Ґрунтовно висвітлив діяльність революціонерів-демократів, зокрема проаналізував програму Л. Кошута, що передбачала буржуазну перебудову угорського суспільства. Підводячи підсумок, слушно підкреслював, що «помилки діячів угорського революційного руху в національному питанні використав Відень, розпалюючи національну ворожнечу, і перш за все нацьковуєчи слов'ян проти угорців»⁸¹.

У наступному розділі аналізуються події розгортання революційних подій 1848-1849 рр. в Угорщині. Розглянувши хід народних заворушень у Пешті, селянські заворушення й діяльність Угорських державних зборів, автор висловив слушне міркування, що гегемоном революції виступала не буржуазія, а середнє дворянство. Детально з'ясовано хід революційних виступів упродовж безрезняквітня, які охопили всі міста. Не залишалися осторонь революції й селяни. Встановлено, що селянський рух охопив, окрім Угорщини, Трансильванію, Хорватію, Словаччину й Закарпаття. Вважаємо справедливим зауваження вченого, що власне помилки угорського уряду у національному питанні стали фатальними для долі революції. «Угорській реакції вдалося, – підкреслив Л. Коваленко, – використати хорватів, сербів і словаків безпосередньо проти революційної Угорщини, а енергія демократів – румун, закарпатських українців далеко не в повній мірі спрямовувалася в інтересах революції»⁸². Намагаючись збагнути причини її поразки та історичне значення, аргументував наступні висновки:

- повстала Угорщина навесні 1849 р. «становила собою революційне вогнище у Європі», тому проти неї «ополчилися всі сили міжнародної реакції», що об'єдналися «в єдиному прагненні погасити останні вогні революції в Європі». І виконання «ганебної ролі» її душителя взяла на себе царська Росія;
- капітуляція угорської армії поблизу Вілагоша була підготовлена внутрішньою контрреволюцією, на бік якої перейшла більшість середньомаєткового дворянства, що перетворилося «із рушійної сили революції в її гальмо»;
- поразка революції надовго загальмувала соціально-економічний і національний прогрес Угорщини;
- революція завдала відчутного удару по феодально-кріпосницькій системі⁸³.

Огляд наукової спадщини Леоніда Антоновича, присвяченої вивченню зарубіжної історії, виявиться неповним, якщо проігнорувати нечисленні праці з полоністики. Так, він опублікував кілька робіт, які торкаються вивчення біографії відомого діяча польського національно-визвольного руху Я. Домбровського. З'ясував, що той належав «до тієї безпомісної шляхти, для якої єдиним джерелом існування була служба». Навчаючись у Петербурзькій Академії генерального штабу, встановив зв'язки з «революційно-демократичними групами поляків» (І. Огризком, З. Сераковським й

ін.). Одержавши призначення для проходження служби у Варшаві, тут 1862 р. увійшов до керівництва таємного Центрального національного комітету. Він обстоював ідеї доцільності передачі землі до рук селянських громад, а також визнання права українського народу на самовизначення, виступаючи таким чином проти відновлення незалежності Польщі у кордонах 1772 р. У серпні 1862 р. його арештували й суд виніс вирок – 15 років каторги, від якого врятувала втеча⁸⁴. До «Радянської енциклопедії історії України» підготував нарис про С. Ворцеля, котрий взяв участь у польському повстанні 1830-1831 рр. й був депутатом повстанського Сейму від Волині. Після придушення цього виступу став одним із ідеологів лівого крила польської еміграції, керував такими демократичними організаціями як «Люд польський», «Об'єднання» та «Демократичне товариство». Високо оцінював Коліївщину як народний рух⁸⁵.

Як нами уже зазначалося, Леонід Антонович відіграв важливу роль в організаційному оформленні краєзнавчого руху на теренах Хмельницької області. Водночас немає жодних підстав недооцінювати значимості його творчого доробку у розвитку історичного краєзнавства (регіональної історії) Поділля й Волині. Входить до складу оргкомітетів I-V-ої Подільських краєзнавчих конференцій. 1966 р. побачила світ брошура «Ізяслав» (пригадаймо, першою працею автора з краєзнавства став нарис 1951 р. з історії Житомира). У ній змальював цілісну панораму історії міста з часів його виникнення і до середини 60-х рр. XX ст., тобто тогочасного сьогодення. Заслугою вченого стала подача ним різних поглядів дослідників на час появи міста. Як промовляє зміст розмірковувань автора, сам він схилявся до версії про його заснування у другій половині XII ст. князем Ізяславом Мстиславовичем по течії р. Гуска біля сучасного села Городище, а після зруйнування 1241 р. монголами місто уже відроджується на р. Горинь, де перебуває і нині⁸⁶. У добі середньовіччя виділяє час його входження до складу Галицько-Волинського князівства (друга половина XIII ст.) та перетворення у типове «власницьке» місто (друга половина XV ст.)⁸⁷.

Дослідник слушно виділяє в історії Ізяслава період першої половини й середини XVII ст. Встановлено, що у цей час він належав до найбільших міст Волині (за даними подимного реєстру 1629 р., у ньому налічувалося 875 димів) і швидко розвивався як торговоремісничий центр округи. Тут проходили щотижневі торги та річні ярмарки. Підкреслюючи існування національно-релігійних утисків українського православного населення, Л. Коваленко у світлі тогочасних концептуальних засад «Тез про 300-річчя возз'єднання України з Росією» вкрай негативно оцінював діяльність князів Заславських: «Ізяславський замок – типове гніздо розбійників, звідки Заславські здійснювали наскоки на своїх же сусідів феодалів, а головне, грабували селян»⁸⁸. Відзначивши факт участі ізяславських міщан у Визвольній війні, Л. Коваленко звернув увагу на трагічні наслідки воєнних дій та епідемії, що супроводжували їх, для міста. Воюючі сторони, підкреслював він, «взаємно винищили чимало груп населення міста (поляків, українців, євреїв). Більшість

будівель міщан і селян Ізяслава була спалена. В 1652 р. в місті лютувала епідемія чуми. Ізяслав належав до тих міст Волині, що особливо зазнали лиха у ті роки. Населення різко зменшується. Уже в 1650 р. в місті лишався 301 дим, а в 1653 р. – лише 45⁸⁹.

На початку 70-х рр. XVII ст. власниками міста стали князі Сангушки, котрі, аби уникнути переселення міщан на терени Поділля, на початку XVIII ст. проголосили «свободи» для нових мешканців Ізяслава. 1754 р. король дарував йому магдебурзьке право. Проте очікуваного піднесення ремісничого виробництва й торгівлі не спостерігалося внаслідок посилення феодалного гноблення міщан і селян передмістя (останні змушені були виконувати трьохденну панщину). Історик зробив наступний обґрунтований висновок: у кінці XVIII ст. «місто виразно деградувало в господарському відношенні. Перепис 1797 р. засвідчив, що у ньому проживало тільки 11 ковалів, 3 шкіряники, 27 винокурів та 4 мельники (і це на 4566 осіб)⁹⁰.

Із входженням до складу Росії Ізяслав став центром повіту, а відтак у ньому почали функціонувати відповідні державні установи, хоча продовжував залишатися у володінні Сангушки. Упродовж першої половини XIX ст., як з'ясував дослідник, поволі, але все ж зростала чисельність жителів (у 1861 р. вона становила уже 8039 осіб). У ньому діяла суконна мануфактура, функціонувало 10 майстерень, працював 351 ремісник⁹¹. Реформи 60-70-х рр. XIX ст. посприяли його розвитку. Відкривається залізнична станція, з'являються перші невеличкі фабрики, зникають середньовічні винокурні тощо. І все ж економічне життя міста відставало від рівня розвитку сусідніх Шепетівки й Славути. Явно переважав аграрний сектор, який представляли 600 селянських господарів. Міщани й селяни взяли участь у революційних подіях 1905 р., зокрема звільнили ув'язнених мешканців с. Путриниць, страйкували. Наступного року вперше взяли участь у відзначенні 1 травня⁹².

Події 1917-1920 рр., зрозуміло, висвітлювалися автором скрізь призму існуючих ідеологічно-теоретичних постулатів. А відтак чорною фарбою змальовувалися події національно-визвольних змагань українців за незалежність, діяльність Центральної Ради, Гетьманату й Директорії. Звісно, також, що ідеалізувалася «революційна діяльність» комуністів. Правда, А. Коваленко наважився вказати на недоліки у діяльності утвореного влітку 1919 р. повітвиконкому: поспішність в утворенні радгоспів, «що не могло не ускладнити взаємин зі селянством». Також, описуючи успіхи соціалістичних перетворень, обережно натякнув на репресивні заходи влади, посиляючись на постанову райкому партії (1932 р.), в якій зазначалося «про незаконні арешти і обшуки та побиття громадян»⁹³. Ґрунтовно розкрито діяльність комуністичного підпілля у роки Другої світової війни й оволодіння містом підрозділами радянської армії 5 березня 1944 р. Повоєнний період розвитку міста з'ясовано схематично – увагу звернено тільки на вихові для нього події⁹⁴.

Даний нарис мав важливе не тільки пізнавальне, але й наукове значення у сфері регіональної історії, бо давав цілісне уявлення про минуле типового районного міста, а відтак міг слугу-

вати своєрідним взірцем для написання поселень такого типу. І вчасно! Бо в Україні розпочиналася підготовка фундаментального видання «Історія міст і сіл УРСР». І Леонід Антонович активно включився у цю вкрай важливу, але дуже складну роботу. Упродовж 1966-1971 рр. виконував обов'язки одного із редакторів тому «Хмельницька область», сповна проявляючи «свій науковий талант, організаторські здібності у роботі з авторським колективом та краєзнавцями»⁹⁵. Окрім цього плідно займався написанням нарисів про Ізяслав, Білогородку та Кам'янець-Подільський. Попри те, що в нього уже існувала публікація про Ізяслав, історик вніс до його змісту низку доповнень і змін. Наприклад, стрункішою стала структура матеріалу з епохи середньовіччя міста, уточнюється чисельність ремісників і перекупників на 1629 р., забирається з тексту характеристика замку Заславських як «типового гнізда розбійників», уточнюється статус міста у 90-х рр. XVIII ст., доповнюються дані щодо торгівлі міщан та їх чисельності у середині XIX ст. З'явилися нові дані про утвердження більшовицької влади у 1918-1920 рр., життя міщан у роки німецької окупації, конкретизовано перебіг боїв за Ізяслав у березні 1944 р., заповнюється лакуна про його розвиток у 50-х – 60-х рр. тощо⁹⁶.

У співавторстві з А. Мамалигою автор підготував нарис про с. Білогородку Ізяславського району. Вони з'ясували, що перша згадка про поселення припадає на 1450 р. Вдалося їм також вияснити повинності тяглих і напівтяглих селян у XVI ст. Зазнавало село й татарських нападів, внаслідок одного з них (1618 р.) виявилось знищеним. Не обійшли його й трагічні події середини й другої половини XVII ст. Дослідники вияснили, що наприкінці цього ж століття поселення стає містечком і на початку XVIII ст. потрапляє до володінь уже згадуваних вище Сангушків. У ньому функціонувало 2 філіярки, а міщани і селяни виконували 3-х денну панщину. Входження до складу Росії не внесло позитивних змін у життя мешканців, а реформа 1861 р. не припинила процесу здрібнення селянських господарств, зростання питомої ваги безкінних селян. Тому взяли активну участь у революційних подіях 1905 р.⁹⁷.

Ґрунтовно розкрито утвердження радянської влади, соціалістичних перетворень у 20-30-ті роки (створення органів влади та їх функціонування, партійного осередку, колективізації, внаслідок якої виникло три колгоспи тощо). Відзначено факт руйнування села окупантами перед відступом (1944 р.) та розстріл ними 49 осіб⁹⁸. Детально висвітлено повоєнну історію Білогородки, причому змальовувалася вона, як і всі подібні нариси, відповідно до тогочасних методологічних засад, що неухильно вимагали зображувати лише успіхи розбудови соціалізму і комунізму, себто творення лакового (ідеального) образу. В силу чого завищувалися успіхи у зборі урожаїв, тваринництві, механізації виробництва, житловому будівництві, здобутків у сферах медицини, культури, освіти тощо. А реальні проблеми, що стали уже очевидними у другій половині 60-х рр., недоліки і прорахунки, факти практики «окозамилювання» замовчувалися⁹⁹.

Саме Л. Коваленко очолив групу науковців (М. Александра, І. Винокур та ін. – всього 5 осіб), яка мала працювати над створенням нарисів про Кам'янець-Подільський. Оскільки доробок кожного з них визначити неможливо (про це не має даних у бібліографічному описі праці), припускаємо, що Леонід Антонович безпосередньо займався (разом із І. Винокуром) з'ясуванням середньовічної та ранньомодерної історії міста. Автори довели тяглість заселення його теренів племенами Черняхівської культури (II-V ст. н.е.) та існування давньоруського (нині можемо сказати – давньоукраїнського) городища XI-XIII ст. Висловлювалася думка (дискусійного характеру) про перетворення існуючого поселення «у феодальне місто»¹⁰⁰. Вперше в історіографії, опираючись на зібрані археологічні пам'ятки, вчені обґрунтували думку, що споруджена в останній третині XVI ст. фортеця, постала «на місці укріплень, що існували ще до монголо-татарської навали». На жаль, під впливом домінуючих у радянській історіографії поглядів, явно недооцінювалася ними значимість для функціонування середньовічного Кам'янця отриманого ним у 1374 р. Магдебурзького права¹⁰¹.

Сильною стороною праці є показ основних віх розвитку 3-х міських громад (української, вірменської та польської), ремесел і торгівлі, боротьби Польської Корони і Великого князівства Литовського за володіння Західним Поділлям та Кам'янцем-Подільським, що завершилася перемогою першої з них у 30-х рр. XV ст. Відзначено перебудову фортеці І. Претвичем, зведення у 20-50-х рр. XVI ст. гідротехнічних споруд, пов'язаних з Руською і Польською брамами, що мали шлюзи для регулювання рівня води у каньйоні. Цікавими виглядали дані про існування у 1570 р. у Кам'янці 614 дерев'яних та 30-ти дво- й триповерхових кам'яних будинків, у яких проживало понад 3 тис. осіб. Про високий рівень розвитку ремесл промовляло функціонування 16 цехів, які об'єднували бл. 300 ремісників. Не випадково місто славилось як центр ремісничого учнівства (щороку на навчання сюди прибували учні з-понад 100 поселень)¹⁰².

Фрагментарніше висвітлено історію Кам'янця середини XVII-XVIII ст. Слушно відзначено наявність національно-релігійних утисків представників української громади (1670 р. скасовується її самостійність). Відзначено спроби українського війська під проводом Б. Хмельницького оволодіти ним у 1652 і 1655 рр. Не обійдений мовчанкою і той факт, що у другій половині XVII ст. місто занепадає, зменшується чисельність населення, скорочуються ремісниче виробництво й обсяги торгівлі. Проте автори помилково поклали відповідальність за ці негативні процеси лише на турецьку сторону (нагадаємо, що восени 1672 р. укладається Бучацький договір, за яким Кам'янець разом з Подільським воеводством увійшов до складу Туреччини. – Авт.). Адаже воєнні дії велися з обох сторін і польські корогви, блокуючи місто, неодноразово розоряли околиці, а відтак також несли відповідальність за його деградацію. Помітно менша увага приділена висвітленню розвитку Кам'янця у XVIII – першій половині XIX ст. Згадано про перебудовання у ньому декабриста В. Раєвського, знаного бунтівника У. Кармалюка, Т. Шевченка, С. Руданського й А. Свидницького¹⁰³.

Розкрито процес розбудови міста у другій половині XIX – початку XX ст. (з'явилося Нове місто, зв'язане зі Старим мостом через р. Смотрич), розвиток ремесла, промислового виробництва й торгівлі. 1913 р. у ньому уже діяло 28 підприємств напівкустарного типу, де трудилося 200 осіб, та 312 ремісничих майстерень, в яких працювало 880 осіб. І все ж, попри те, що Кам'янець був центром Подільської губернії, за рівнем розвитку промисловості й торгівлі займав у ній лише четверте місце (після Вінниці, Проскурова й Дунаєвця). Правда, у сферах культури й освіти мав вагомі здобутки. Так, у ньому діяли 8 середніх навчальних закладів, 5 училищ, 6 церковно-парафіяльних шкіл, 4 бібліотеки, театр, 3 клуби¹⁰⁴.

Кидається у вічі занадто велика увага авторів до з'ясування революційного руху, очолюваного більшовиками, соціальних виступів робітників при одночасному очорненню й замовчуванні ролі міста у подіях національно-визвольних змагань 1917-1921 рр., зокрема перебування у статусі столиці УНР, відкриття і функціонування у ньому першого власне українського державного університету тощо. Детально розкрито процес утвердження тут радянської влади, проведення соціалістичних перетворень, перебування під німецькою окупацією, здобутки економічного, соціального й культурного розвитку у 50-60-х рр. XX ст.¹⁰⁵ І все ж, незважаючи на названі недоліки й інші погрішності, цей нарис став першим у радянській історіографії Кам'янця-Подільського дослідженням, в якому подавалася цілісна картина буття міста від його витоків і до початку 70-х рр. XX ст.

Л. Коваленко взяв участь і в роботі Другої Подільської історико-краєзнавчої конференції (1967), присвятивши виступ аналізу подій Коліївщини на Поділлі. У співавторстві з О. Наумцем він був опублікований у її «Матеріалах», що побачили світ наступного року. У ньому справедливо підкреслював той факт, що Коліївщина – це «велике народне повстання», а не епізод гайдамацького руху. Наводилися дані про участь подолян у повстанні 1768 р., називалися прізвиська деяких з них. Висловлювалося цікаве спостереження, що «наймит Галайда з поеми Т.Г. Шевченка «Гайдамаки» не лише літературний образ, а й історичний тип, так вдало відзначений Шевченком-істориком»¹⁰⁶.

Насамкінець зробимо спробу пунктирно окреслити головні підсумки життя і діяльності Леоніда Антоновича Коваленка, визначити прикметні риси його особистості:

I. Він належав до того покоління українських учених і педагогів, на долю котрих випало пережити усі страхиття комуністичного тоталітаризму, включаючи Голодомор й події Другої світової війни. Як і більшість із тих, хто щиро любив Україну, не сприймав ні серцем, ні розумом влади, яка безжально розчавлювала все, що торкалося сфери українства й українського патріотизму, душила у зародку найменші прояви свободи особистості, коли вони виходили за межі, дозволені офіційною ідеологією.

II. Він не став борцем супроти системи (ними були одиниці), а відтак не входив до безсмертної когорти дисидентів-патріотів.

Воднораз, і це дуже важливо за тих обставин, коли потрапив під коток ідеологічного цькування, не перетворився у її прислужника. Це правда, що одержана від неї «чорна мітка» поселила назавжди у його душі відчуття страху, яке спонукало час від часу йти на компроміси, що суперечили його сумлінню і переконанням, і на які б ніколи не наважився у нормальній атмосфері побутового й суспільного життя. Проте правдою є і те, що Леонід Антонович так і не зрікся своїх поглядів, за які постраждав, а заховав їх дуже глибоко у душі й серці. Ніколи не приховував поваги до України та її минулого, не запобігав перед владою (під різними приводами відмовлявся від пропозицій вступити до лав КППС), не став кар'єристом, не озлобився, а завжди залишався, попри складнощі свого характеру, порядною, доброю, чуйною, виваженою і мудрою Людиною. Поза сумнівом, належав до тієї плеяди української інтелігенції, котра мовчазно співіснувала, а не співпрацювала з чужим для її світоглядних і ментальних засад режимом. І ця її мовчазність не була проявом байдужості до долі Батьківщини, вона слугувала єдиною можливою легальною формою протесту проти існуючих порядків.

III. Змушений працювати у провінційних містах, які не могли бути центрами науки, все ж зумів досягти найвищих вершин фахового професіоналізму, а відтак заслужити визнання й поваги серед учених всього СРСР.

IV. Зосередившись на дослідженні різноманітних аспектів української історіографії, він став першим вченим, котрий спромігся реконструювати цілісну панораму її розвитку упродовж кінця XVIII – початку XX ст. Попри всі існуючі огріхи й помилки в оцінках творчого доробку суб'єктів історіографічного процесу (зумовлених переважно хибними засадами домінуючої марксистсько-ленінської методології інструментарію проведення наукових досліджень), автор окреслив (часто вперше) значимість і місце кожного з них у з'ясуванні минулого України. Саме йому належить заслуга у закладенні підмурку з'ясування процесу становлення і розвитку демократичних течій української історіографії.

V. У жодному випадку не можна ігнорувати доробку вченого у започаткуванні нових напрямків історіографічних досліджень. Адже, по суті, саме А. Коваленко став одним із ініціаторів вивчення проблематики історії слов'янських народів в українській історіографії кінця XVIII – першої половини XIX ст. Він порушив питання стану з'ясування проблем всесвітньої історії в українській історіографії другої половини XIX – початку XX ст.

VI. Вагомим виявився вклад вченого й у вивчення історії України. Він започаткував і ґрунтовно висвітлив проблему впливу ідей Французької революції на розвиток політичної свідомості української громадськості. Глибоко (як на той час) дослідив погляди В. Капніста, І. Котляревського, В. Каразіна, О. Паліцина й ін. осіб, намагаючись об'єктивно розкрити як їх сильні, так і слабкі сторони.

VII. Важливе значення мали його наукові студії у сфері регіональної історії. Вони започаткували відродження історичного краєзнавства на Житомирщині, Волині й Поділлі. Важко пере-

оцінити значимість зусиль вченого в організаційному оформленні краєзнавчого руху на Поділлі.

VIII. Яскраво виражений талант ученого органічно поєднався в особі Леоніда Антоновича з талантом педагога. Розроблені лекційні курси відзначалися глибиною змісту, новизною, ясністю міркувань, виваженістю й аргументованістю висновків. Як лектор, уміло володів студентською аудиторією, лекції читав дохідливо, винятково українською мовою, час від часу пересипаючи оповідь цікавими фактами, дотепами, прислів'ями, притчами. Усвідомлюючи важливість методичного забезпечення навчального процесу, першим на історичному факультеті Кам'янець-Подільського педінституту вдався до розробок посібників і методичних порад. З його легкої руки започатковується написання кращими студентами дипломних робіт.

IX. Ставши одним із фундаторів історичного факультету (поряд з деканом А. Копиловим та завкафедри історії СРСР і УРСР І. Винокуром), він відіграв вирішальну роль у формуванні атмосфери культу науки, поваги до особистості, доброзичливості, демократичності взаємин, політичного лібералізму. Батьківська опіка «діда Леоніда» обдарованих студентів і молодих викладачів відкрила шлях у науку десяткам осіб, забезпечила високий творчий потенціал колективу історичного факультету, який з часом перетворився в один із найкращих факультетів гуманітарних вишів України.

Примітки:

1. Цит. за: Завальнюк О.М. Кам'янець-Подільський державний український університет / О.М. Завальнюк, А.О. Копилов // Кам'янець-Подільський державний університет: минуле і сьогодення. – Кам'янець-Подільський, 2003. – С. 35.
2. Там само. – С. 35-39.
3. Коваленко Леонід Антонович [Автобіографія] // Кам'янець-Подільський міський архів (далі – К-ПМА), ф. Р-6371, оп. 1, спр. 1, арк. 1.
4. Там само, арк. 1; Копія диплома Л.А. Коваленка // Там само, арк. 8.
5. Головін М. Професор Л.А. Коваленко / М. Головін // Радянський студент. – 1971. – 4 березня.
6. Коваленко Леонід Антонович [Автобіографія], арк. 1.
7. Лист Л. Коваленка до секретаря ЦК КПУ А.Д. Скаби // К-П МА, ф. Р-6371, оп. 1, спр. 1, арк. 3; Копія трудової книжки Л. Коваленка // Там само, спр. 3, арк. 64, 70.
8. Коваленко Леонід Антонович // Інститут історії України НАН України. 1936-2006. – К., 2006. – С. 146, 557.
9. Крутяк Б.А. Л.А. Коваленко і його учні – дослідники історії Волині і Житомирщини / Б.А. Крутяк // АCADEMIA на пошану професора Леоніда Антоновича Коваленка. – Кам'янець-Подільський, 1997. – Ч. 1. Історичні дослідження. – С. 48.
10. Характеристика доцента кафедри загальної історії Ужгородського державного університету Л.А. Коваленка // Архів Кам'янець-Подільського національного університету (далі – АКПНУ). – Особова справа Л.А. Коваленка, арк. 9.
11. Заява Л. Коваленка ректору Ужгородського держуніверситету І.І. Ленарському // К-ПМА, ф. Р-6371, оп. 1, спр. 5, арк. 18; Лист Л. Коваленка до секретаря ЦК КПУ А.Д. Скаби // Там само, арк. 15.

12. Гавришук А.П. Талановитий, мудрий, простий і доступний / А.П. Гавришук // АСADEMIА... – С. 16-17.
13. Філінюк А.Г. Леонід Антонович Коваленко / А.Г. Філінюк // Кам'янець-Подільський державний університет в особах. – Кам'янець-Подільський, 2003. – Т. 1. – С. 171.
14. Щербина П.Ф. Л.А. Коваленко – визначний український історик / П.Ф. Щербина // АСADEMIА... – С. 6.
15. 3 усних спогадів професора А.О. Копилова.
16. Лист В. Смолія до Л.А. Коваленка від 26 серпня 1971 р. // К-ПМА, ф. Р-6371, оп. 1, спр. 21, арк. 77; Лист В. Смолія до Л.А. Коваленка від 21 листопада 1971 р. // Там само, арк. 91; Лист В. Смолія до Л.А. Коваленка від 9 травня 1972 р. // Там само, Арк. 100; Лист В. Смолія до Л.А. Коваленка від 27 лютого 1973 р. // Там само, арк. 108 та ін.
17. Завальнюк О.М. Валерій Степанков: портрет історика-професіонала / О.М. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський, 2007. – С. 8.
18. Коваленко Л.А. Хмельницьке історико-краєзнавче товариство / Л.А. Коваленко, І.С. Винокур // Український історичний журнал. – 1964. – №3. – С. 154; Коваленко Л.А. Подільська історико-краєзнавча конференція / Л.А. Коваленко // Український історичний журнал. – 1965. – №11. – С. 155-156.
19. Коваленко Л.А. Науково-дослідна робота на історичному факультеті за 50 років / Л.А. Коваленко // К-ПМА, ф. Р-6371, оп. 1, спр. 6, арк. 89-90.
20. Його ж. З досвіду програмування навчального матеріалу з історії // Український історичний журнал. – 1965. – №2. – С. 79-87.
21. Його ж. В Каменец-Подольском педагогическом институте // Советское славяноведение. – 1969. – №1. – С. 126.
22. Його ж. Конспект лекцій з української історіографії ХІХ ст. – Кам'янець-Подільський, 1964. – 88 с.; Лист І.С. Галкіна до Л.А. Коваленка б/д [1966 – автори] // К-ПМА, ф. Р-6371, оп. 1, спр. 20, арк. 55; Петляк Ф.А. Кузня педагогічних кадрів: Рукопис / Ф.А. Петляк. – Кам'янець-Подільський, 1968. – С. 107-107 зв. // Музей Кам'янець-Подільського національного університету.
23. Коваленко Л.А. Методические указания для студентов исторического факультета по изучению тем историографии новой и новейшей истории / Л.А. Коваленко ; ред. А.А. Копылов. – Каменец-Подольский, 1976.
24. Его же. Из опыта преподавания курса историографии новой и новейшей истории на истфаках пединститутов // XXV съезд КПСС о задачах преподавания исторической науки. – Калинин, 1979. – С. 140-141.
25. Протокол спільного засідання кафедр загальної історії Вінницького, Київського, Івана-Франківського і Кам'янець-Подільського державних педагогічних інститутів від 11 травня 1983 р. // Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО), ф. Р. 302, спр. 813, арк. 27.
26. Заява Л.А. Коваленка від 16 листопада 1983 р. // АКПНУ. – Особова справа Л.А. Коваленка, арк. 62.
27. Протокол засідання кафедри загальної історії від 9 квітня 1985 р. // ДАХО, ф. Р. 302, оп. 1, спр. 1044, арк. 28.
28. Філінюк А.Г. Леонід Антонович Коваленко ... – С. 174.
29. Коваленко Л.А. Історичні погляди О.М. Радишева / Л.А. Коваленко // Вісник Академії Наук УРСР. – 1949. – №9. – С. 57.
30. Його ж. Історичні погляди революціонера-демократа Т.Г. Шевченка // Вісник АН УРСР. – 1951. – №3. – С. 15-25; Його ж. Исторические взгляды революционера-демократа Т.Г. Шевченко // Вопросы истории. 1951. – №7. – С. 26-44.
31. Його ж. До питання про історичні погляди О.М. Лазаревського // Український історичний журнал. – 1958. – №4. – С. 96-107.

32. Його ж. Історичні погляди І.Я. Франка // І.Я. Франко як історик: Наукові записки Інституту історії АН УРСР. – К., 1956. – Т. 8. – С. 3-33.
33. Його ж. Іван Франко про історію феодально-кріпосницької епохи на Україні // Наукові записки Ужгородського державного університету. – 1957. – Т. 25. – С. 75-95.
34. Його ж. Історичні погляди І.Я. Франка... – С. 19-21.
35. Там само. – С. 22.
36. Там само. – С. 25-27.
37. Його ж. Іван Франко – історик-славист // УІЖ. – 1966. – №8. – С. 53-61.
38. Його ж. Істориография Украины // Очерки истории исторической науки в СССР / под ред. М.Н. Тихомирова (гл. ред.). – Москва, 1955. – Т. 1. – С. 599.
39. Там само. – С. 602-608.
40. Його ж. Істориография Украины // Очерки истории исторической науки в СССР / под ред. М.В. Нечкиной (гл. ред.). – Москва, 1960. – Т. 2. – С. 696-715.
41. Його ж. Істориография Украины // Очерки истории исторической науки в СРСР / под ред. М.В. Нечкиной (гл. ред.). – Москва, 1963. – Т. 3. – С. 641-656.
42. Його ж. Конспект лекцій з української історіографії XIX ст. (На правах рукопису). – Кам'янець-Подільський, 1964.
43. Його ж. Демократические течения в историографии Украины XIX века : автореф. ... дис. ... д-ра ист. наук. – К., 1964. – С. 3-31.
44. Його ж. П.О. Куліш як історик // УІЖ. – 1969. – №8. – С. 68-71.
45. Його ж. Микола Васильович Гоголь. – історик України (конспект лекції). – Кам'янець-Подільський, 1965. – С. 8-15.
46. Його ж. М.В. Гоголь – історик України (До 160-річчя від дня народження) // УІЖ. – 1969. – №4. – С. 3-25.
47. Його ж. Питання історії зарубіжних слов'ян в українській історіографії першої половини XIX ст. // Істориографічні дослідження в Українській РСР. – Київ, 1973. – Вип. 6. – С. 116-120.
48. Його ж. Исторические взгляды М.А. Максимовича (Из истории формирования либерального и демократического течений в украинской историографии 30-50-х годов XIX века) // История и историки. Историографический ежегодник 1972 / ред. кол. М.В. Нечкина (отв. ред.) и др. – Москва, 1973. – С. 238-258.
49. Його ж. Істориографія історії Української РСР від найдавніших часів до Великої Жовтневої революції: Навчальний посібник. – Київ, 1983. – 118 с.
50. Його ж. Проблемы историографии Украины в работах польских историков XIX века // К-ПМА, ф. 6371, оп. 1, спр. 9, арк. 62-75.
51. Там само. – С. 76-86.
52. Там само. – С. 88-114.
53. Його ж. Велика Французька буржуазна революція і громадсько-політичні рухи на Україні в кінці XVIII ст. – Київ, 1973. – С. 5-10; Його ж. До історіографії яacobинського руху в Угорщині // Питання нової і новітньої історії: Міжвідомчий науковий збірник. – Київ, 1965. – Вип. 1. – С. 150-156.
54. Його ж. Вопросы всеобщей истории в трудах украинских историков в дореформенный период // К-ПМА, ф. P-3371, оп. 1, спр. 9, арк. 1-28.
55. Його ж. Поет, новатор і патріот... – С. 152-158.
56. Його ж. О влиянии Французской буржуазной революции на Украину // Вопросы истории. – 1947. – №2. – С. 81.
57. Там само. – С. 82-86.
58. Його ж. Про приєднання Правобережної України до Росії // Наукові записки Житомирського педінституту. – Житомир, 1950. – Т. 1. – С. 41-68.

59. Його ж. Французька буржуазна революція XVIII ст. та прогресивна громадсько-політична думка на Україні // Из истории якобинской диктатуры. Труды межвузовской научной конференции по истории якобинской диктатуры. – Одесса, 1962. – С. 156-168.
60. Там само. – С. 169-170.
61. Там само. – С. 177-179.
62. Там само. – С. 181-195.
63. Його ж. Велика Французька буржуазна революція і громадсько-політичні рухи на Україні в кінці XVIII ст. – Київ, 1973. – С. 4-5.
64. Там само. – С. 7.
65. Там само. – С. 44-46.
66. Там само. – С. 48-66.
67. Там само. – С. 76-83.
68. Там само. – С. 95.
69. Там само. – С. 99.
70. Там само. – С. 117-119.
71. Там само. – С. 131-135.
72. Там само. – С. 136.
73. Там само. – С. 137-141.
74. Там само. – С. 142-145.
75. Там само. – С. 148-155.
76. Там само. – С. 164-165.
77. Його ж. 175 років Французької революції // УІЖ. – 1964. – №4. – С. 130.
78. Там само. – С. 30-31.
79. Його ж. Жан-Жак Руссо і суспільно-політична думка на Україні // Питання нової і новітньої історії. – К., 1966. – Вип. 3. – С. 132-144; Його ж. Жан-Жак Руссо і Україна (До 255-річчя з дня народження) // УІЖ. 1967. – № 5. – С. 135-136.
80. Його ж. Кризис феодально-абсолютистской системы. Развитие капитализма и подъем национально-освободительной борьбы (1790-1847 гг.) // Очерки новой и новейшей истории Венгрии / ред. кол. А.И. Пушкин (отв. ред.), С.Г. Заволжский, И.М. Гранчак. – Москва, 1963. – С. 65-69.
81. Там само. – С. 88-92.
82. Там само. – С. 98-106.
83. Там само. – С. 113-115.
84. Його ж. До біографії польського революціонера Ярослава Домбровського // Наукові записки Житомирського педінституту. – Житомир, 1956. – Т. 3. – С. 232-280; Його ж. До біографії Ярослава Домбровського // Історичні зв'язки слов'янських народів: Наукові записки Інституту історії. – Київ, 1956. – Т. 7. – С. 285.
85. Його ж. Ворцель Станіслав // Радянська енциклопедія історії України. – Київ, 1969. – Т. 2. – С. 361-362.
86. Його ж. Ізяслав Хмельницької області (Історичний нарис). – Львів, 1966. – С. 3-4.
87. Там само. – С. 4-5.
88. Там само. – С. 5.
89. Там само. – С. 6-7.
90. Там само. – С. 8-9.
91. Там само. – С. 9-10.
92. Там само. – С. 11-14.
93. Там само. – С. 15-22.
94. Там само. – С. 23-27.
95. Баженов А.В. Професор А.А. Коваленко – дослідник історії Волино-Подільського краю, діяч краєзнавчого руху / А.В. Баженов // Academia на пошану ... – С. 10.

96. Коваленко Л.А. Ізяслав / Л.А. Коваленко // Історія міст і сіл Української РСР. В двадцяти шести томах. Хмельницька область. – Київ, 1971. – С. 263-274.
97. Коваленко Л.А. Білогородка / Л.А. Коваленко, А.І. Мамалига // Історія міст і сіл ... – С. 274-277.
98. Там само. – С. 278-280.
99. Там само. – С. 281-284.
100. Александра М.Ф. та ін. Кам'янець-Подільський // Історія міст і сіл... – С. 297-298.
101. Там само. – С. 298.
102. Там само. – С. 299-301.
103. Там само. – С. 301-304.
104. Там само. – С. 304-308.
105. Там само. – С. 305-323.
106. Коваленко Л.А. Поділля у повстанні 1768 року / Л.А. Коваленко, О.М. Наумець // Матеріали Другої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Львів, 1968. – С. 7-11.

Sergiy Kopylov, Valeryi Stepankov

SELFLESS

(to Leonid Antonovych Kovalenko's 110th birthday)

The author shows in the article the basic stages of life and creative way of the known Ukrainian historian L.A. Kovalenko. His scientific achievements and pedagogical activity in Kamianets-Podilskiy pedagogical institute is examined. Authors also analyses in detail monographs, study textbooks and articles of hero of an anniversary.

Key words: Kovalenko Leonid Antonovych, historian, historiography, persecution, teacher, professor, department, university, publicism.

Сергей Копылов, Валерий Степанков

ПОДВИЖНИК

(к 110-летию со дня рождения Леонида Антоновича Коваленка)

В статье раскрываются основные вехи жизни и творческий путь известного украинского историка Л.А. Коваленка, рассматриваются его педагогическая деятельность в Каменец-Подольском педагогическом институте, научные достижения. Подробно проанализированы монографии, учебники и статьи юбилера.

Ключевые слова: Коваленко Леонид Антонович, историк, историография, травля, педагог, профессор, кафедра, университет, публицистика.

Отримано: 23.08.2017.